

A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt

Az alábbi tanulmány eredetileg a budapesti – kéziratoss – Bibó Emlékkönyv-ben jelent meg. Szerzője Budapesten élő író és szociológus, a beszéltető, egyedi tudat-elemző szociográfia egyik legavatottabb művelője.

Magyarországon ma (1979 végén) mintegy 350–360 ezer cigány él. E becslés alapja az 1971. évi országos felvétel, amely szerint cigányságunk akkori lélekszáma 320 ezer volt, s amely hozzávetőlegesen prognosztizálta a növekedés ütemét is.¹ A helyi tanácsok jelentéseiből készült országos összesítés 330–335 ezerre teszi a cigányság jelenlegi létszámát – forráskritikai szempontokat figyelembe véve ez a szám inkább alatta lehet a ténylegesnek, semmint fölötte, s ilyen értelemben nem mond ellent a 350–360 ezres becsült értéknek. Ez annyit jelent, hogy népességünknek ma mintegy 3,5–3,6 %-a cigány. E tény önmagában nem jelentene társadalmi problémát: egy elvont „magyarság”-nézőpontból szemlélve a kérdés szociológiailag tartalmatlan. A tényleges problémát az adott arányú, specifikus meghatározottságú kisebbség körül történetileg kialakult konkrét társadalmi kérdések összessége, bonyolult együttese jelenti, röviden: a két társadalom érintkezésének, összeszervezettségének problematikája.

Egy elsőként kínálkozó megközelítésben:

Az 1970-es évek második felében az ország népességének 10 %-a, mintegy egymillió ember él a hivatalosan megállapított létminimum-szint alatt. (Összehasonlításként: e legalsó kategória jövedelemszintje mindössze egyötöde a másik póluson elhelyezkedő, ugyancsak tíz százalékos kiegészítő kategória jövedelemszintjének.) Ugyanakkor a népességünk 3,5–3,6 %-át kitevő cigányságnak mintegy kétharmada tartozik e legalacsonyabb, a létminimum alatt vegetáló kategóriába. A szegénység a cigánykérdésnél szélesebb probléma (az ország létminimum-szint alatt élő lakóinak csak maximum egynegyede cigány), külön minősített probléma azonban, hogy él társadalmunkban egy többé-kévesbé antropológiailag és etnikailag meghatározott, a köztudatban külön testként számoltartott kisebbség, amely többségében társadalmunk legalsó rétegének sorsát osztja.

A magyarországi cigányság meghatározottsága egyebek mellett rasszantropológiai természetű: a cigányoknak nevezettek rasszösszetétele korántsem homogén, de az esetek többségében a mindennapi érintkezés során szabad szemmel is felfoghatóan eltér a nemcigány környezet (ugyancsak nem homogén, de domináns típusokban, köztudati vetületben „normákban” meghatározható) rasszjellegétől. A pigmentáció eltérése megüti azt a mértéket, hogy — inkább csak kivételeket leszámítva — letagadhatatlanná tegye a cigány származást, s ez — ha nem is olyan mértékben, mint pl. az amerikai négeres esetében — komoly nehézségeket állít a mindennapi társadalmi érintkezésnek és az asszimilációs törekvések elé. Motívuma lehet a diszkriminációnak is: a nemcigány környezet a cigányokat számos vidéken mint színesbőrűeket aposztrofálja („brazilok”, „indiánok”, „feketék” — szemben a „fehérek”-kel). A cigányság rasszmeghatározottságának különös hang-

súlyt ad az a körülmény, hogy a náciizmus a cigányságot faji meghatározottságára hivatkozva irányította megsemmisítő táborokba.

A meghatározottság ugyanakkor etnikai természetű is. Pontosabban: cigányságunk egyes csoportjai külön-külön etnikai meghatározottságú egységek. E vonatkozásban ugyanis még kevésbé beszélhetünk homogenitásról, mint fizikai-antropológiai értelemben. Az egyes csoportok önálló etnikai arculata a cigányság történetéből magyarázható:

Az indiai őshaza elhagyása után Európa peremén: Iránban, Görögországban töltött évszázadokat a cigányság, majd a középkor folyamán a Balkánon északi irányban vándorolva több hullámban érte el a Kárpát-medencét. (Magyarországi jelenlétük első adata Zsigmond király egy menlevele.) Az első hullámok népessége nagyrészt továbbvándorolt Nyugat-Európába. Akik a középkori bevándorlókból itt maradtak, azóta elvesztették eredeti indiai, „cigány” nyelvüket, utódaik az egynyelvű, csak magyarul beszélő ún. magyarcigányok (ők teszik ma cigányságunknak mintegy 70 %-át). Más, később bevándorolt csoportok – összefüggésben a vándorló életmóddal és a kötöttebb, vérségi társadalomszervezetel is – megőrizték eredeti nyelvüket illetve annak nyelv-járásait, mai utódaik a kétnyelvű, cigányul és magyarul beszélő ún. oláhcigányok (ma mintegy 21 %). Egy harmadik csoport történetében a nyelvi asszimiláció román nyelvű közegben zajlott le, e csoport tagjai a XVIII–XX. században már mint román anyanyelvűek érkeztek Magyarországra, ők a máig román nyelvű ill. román–magyar kétnyelvű ún. románcigányok (arányuk országos viszonylatban alig 8 %, a Dél-Dunántúlon sokkal magasabb).

A nyelven túlmenően meglehetősen eltérő az egyes csoportok kulturális arculata is (a szó humán-antropoló-

giai értelmében). Eredettudatukat a vándorlás során valamennyien elvesztették. A különböző csoportokat átfogó közösségtudatuk nincsen (amennyiben van, az másodlagos, friss képződmény). Az indiai kultúrinventár a vándorlás során döntő részben kicserélődött, helyét nagyrészt elfoglalták a befogadó népek (irániak, görögök, törökök, románok, délszlávok, magyarok) kultúrájából átvett elemek, valamint olyan kultúrelemek, amelyek a már Kelet-Európában közösen átélt páriasors folyamányai (főleg a viselkedési kultúra területén, attitűdökben, a szociális kultúra modelljeiben). Fontos elemei a cigányság kultúrájának a tradicionális foglalkozások, amelyek döntő részben ugyancsak már Kelet-Európában váltak sajátjaikká. E foglalkozások rendje megfelelt az etnogenetikus és nyelvi csoporttagolódásnak: a magyarcigányok tradicionális foglalkozása a vályogkészítés, a paraszti építőipar sármunkái lettek és a zenélés, a románcigányok nagy része teknőkészítő és favágó, egy elkülönülő kisebb csoportja kosárfonó lett, az oláh-cigányok összefoglaló csoportján belül pedig a törzsi tagolódásnak megfelelő foglalkozási megoszlás jött létre: az egyes vérségi alcsoportok a társadalmi munkamegosztás síkján mint lókereskedők, szegkovácsok, rézművesek, üstfoltozók, gyógynövénygyűjtők, vásári szórakoztatók (utóbbiak a Dunántúl német anyanyelvű ún. vendcigányai) stb. különülnek el egymástól. Az eltérő történet, esetenként az eltérő nyelv vagy dialektus és a kialakult társadalmi szerep eltérései következtében az egyes csoportok a közelmúltig igen kevésbé érintkeztek egymással, együttesüket közösségtudat helyett inkább az egymás közti ellentétek jellemezték, a csoportok közti vérségi keveredés ritkaságszámba ment. Miközben a magyarcigányok történetük jobb periódusaiban számottevő mértékben keveredtek a nemicigány környezettel, nem elhanyagolható mennyiségben felolvadtak vérségileg vagy asszimilálódtak

kulturálisan, addig cigány csoportok közötti házasodás egészen a XX. századig úgyszólván nem fordult elő.

Mi hát akkor a cigány lét központi, konstans meghatározója, a definíció kulcsa? Milyen kritérium alapján tekintünk 350–360 ezer magyar állampolgárt „cigány”-nak? Paradox módon egyetlen tényezőt tudunk megnevezni: cigány az, akit környezete cigánynak tekint. (Ilyenformán „cigány” lehet az az értelmiségi is, akiről környezete tudja, hogy cigány szülők gyermeke, vagy akit rasszkaraktere alapján „cigány”-ként azonosítanak; „cigány” az is, aki szakít övéi életmódjával és nem vallja magát cigánynak (vagy sőt akár) az is, aki nemcigány környezetéből kiválva egy cigánynak tudott csoporthoz csatlakozik, ott vérségi kapcsolatot létesít, átveszi a csoport életmód-jegyeit; „cigány” a vörös hajú, kék szemű, Wolfinger családnevű dunántúli vásári céllövöldés – hogy csak néhány határesetet említsek.) Definíciónk csak látszólag tautológikus, mert a külső minősítés kemény társadalmi tény, önmagában is alkalmas lehet arra, hogy egyének vagy embertömegek sorsát súlyosan befolyásolja, és meghatározóan visszahasson tudatukra is. A „cigány” nem eredeti, saját népnevük a cigánynak nevezetteknek, a történelmi vándorút során ragadt rájuk – csupán *elfogadják*, letükrözik a többségi környezet minősítését. Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikáció, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől. De a cigány-nemcigány reláció ob-

jektíve nehezebb korszakaiban még súlyosabbá is válhat e meghatározottság súlya: előállhat az a helyzet, hogy a többségi környezet egy hamis érdekellentét jegyében fogalmazza meg globális viszonyát a kisebbséggel, rákényszeríti e koncepciót a másik félre is, kialakul a mindkét oldalon átélt szembenállás s i. t. — ezekben a tényekben és veszélyekben kereshetjük jelenünk cigánykérdésének leglényegesebb elemeit.

Térjünk azonban vissza az összkép egyszerűbb konkrétumaira; kíséreljük meg felvázolni cigányságunk helyzetét és a környező társadalomnak a cigánysághoz való viszonyát.

Települési szegregáció

Az 1971. évi felmérés szerint a magyarországi cigányok lakásainak kétharmada volt elkülönült *telepeken*, azaz olyan zárt települési egységekben, amelyek a nem-cigány települések szélén vagy a településektől távol fekvüdtek, többé-kevésbé homogén cigány népességnek adtak otthont és a szociális követelmények normáinak nem feleltek meg. Az épületek (amelyeket általában a lakók maguk építettek, általában hulladékanyagokból) műszaki állaga messze normák alatti, az egy főre jutó alapterület és légköbméter elégtelen, általában hiányzik a megfelelő ivóvíz, nincs csatornázás, nem megfelelők vagy nincsenek is árnyékszékek, általában nincs villany, gáz, általában nincs járda és szilárd burkolatú közút, a szolgáltatóhálózathoz, iskolához, közigazgatáshoz való kapcsolódás a távolság és az utak hiánya miatt elégtelen, a lakossági normáknak megfelelő higiénitás színvonal alapfeltételei sem adottak stb.

Amikor a cigányság a középkorban a Kárpát-medencébe érkezett, vándorló életmódot folytatott, telepekről

ebben az időben nem beszélhetünk. A gazdaságilag fejlettebb belső országrészben (tehát a mai Magyarország területén) a XVIII. században a vándorló közösségek letelepedése nagyjából megvalósult. Mária Terézia rendeletei előírták egyebek mellett a cigányok letelepítését – e törekvéseknek azonban inkább Erdély és a Felvidék vonatkozásában volt jelentőségük, az ugyanekkor készült, egymást követő összeírások az Alföldön és a Dunántúlon nagyjából már megtelepedett, nem migráns cigányságot rajzolnak elénk. A Mária Terézia-féle rendeletek ugyanakkor tiltották a telepszerű, szegregált letelepítést. Igen jellemző, hogy mégis éppen ebben a korban indult meg a telepek képződésének máig tartó folyamata. Somogy megyében pl., ahol a XX. sz. első felében száznál több telepről tudunk, az 1779. évi összeírás még csak egyetlen telepet ír le, a falunkénti 1–4 család jellemzi a koncentráció igen alacsony mértékét. Számos máig is fennálló telep történetét éppen a XVIII. század második feléig követhetjük vissza. A korabeli rendeleteket tehát alsó szinten eredményesen szabotálták,² s a XIX. század folyamán a települési szegregáció közel teljessé vált. Századunk első felében a települési elkülönültséget mintegy 90 százalékosra vagy annál is magasabbra becsülhetjük, a teleplakók sorsát csak a városi muzsikus (magyar) cigányok egy része, egyes vidékeken néhány anyagilag felemelkedett (oláh) cigány kupec család, valamint az asszimilációhoz rendhagyó, egyedi utakat találó kisszámú kivétel tudta elkerülni.

1964-ben rendelet született a jobbára cigányok lakta, „szociális követelményeknek meg nem felelő” telepek felszámolására. A rendelet az elköltözőknek kedvező kölcsönfeltételeket is biztosított. Főként e lökés nyomán indult meg az a folyamat, amelynek számottevő eredményeit már az 1971. évi adat – a telepen lakók aránya 2/3 – is kifejezi.

A telepek feloldódásának törvényesen is támogatott

spontán folyamata azóta tovább folytatódott – az eredményeket azonban nehéz számszerűen felmérni. 1978-ban egy államtitkári nyilatkozat 28 ezerre teszi a telepen lakók számát³ – ezzel szemben teljesen bizonyos, hogy 28 ezer *családnál* (= legalább 150 ezer ember) is több él még telepen. Egy nem publikált 1978. évi hivatalos adat szerint 81 ezer cigány él telepeken, a számbavett cigányok mintegy egynegyede – ez az adat azonban a helyi tanácsok jelentéseinek összegzéséből származik, s így ráfér az alapos forráskritika (egyrészt bizonyos települési koncentrációkat – ha azok közvetlenül a településhez csatlakoznak, vagy ha villanyáramot kaptak stb. – nem minősítettek „szociális követelményeknek meg nem felelő” telepeknek, másrészt pedig a tanácsok minden esetben jelentik a telepek felszámolásában elért eredményeket, de általában nem szoktak említést tenni új telepek spontán képződéséről, holott ez is gyakori eset és jelentősen befolyásolja az összképet). Summázva azt mondhatnánk, hogy a telepen lakó cigányok aránya ma is egyharmad fölött van még, talán az 50 %-ot is megközelíti – mivel azonban a „telep” pontos kritériumait meghatározni valóban nem könnyű, helyesebb, ha tárgyyszerűbben közelítjük a kérdést, számbavesszük a konkrét fejleményeket, figyelembe véve a minőségi tényezőket is:

1. *A telepi létviszonyok* igen sok esetben *javultak*. A tömeges kiköltözések eredményeként a zsúfoltság – ha nem is a lakásokon belül, de a lakóépületek között – csökkent, a korábban egyöntetűen primitív, barkácsolt hajlékok sorában megszaporodtak a műszaki állagukban magasabb színvonalú – téglafalú, cseréptetejű – épületek, néhol már körülkerítve. Néhol megtörtént a minimális közművesítés is: a telep legalább közkutat kapott, esetleg betonjárdát, kivételes esetekben villanyt is, vagy közös vécét is épített a helyi tanács, esetleg a szilárd burkolatú utak hálózata is elérte a telepet.

2. E pozitív folyamattal párhuzamos egy negatív fo-

lyamat: legalább ugyanennyi esetben tapasztalhatjuk, hogy a *telepi létviszonyok romlottak és romlanak*. Nemcsak azért, mert nem minden telepre vonatkozik a tömeges kiköltözés rendenciája (ha kisebb számban is, de vannak éppenséggel „virulens”, növekvő telepek is), hanem romlik a csökkenő népességű telepek helyzete is. E negatív irányú folyamat tényezői a következők:

a) A telepek infrastrukturális helyzetének javítása elé paradox módon éppen a telepek felszámolásának hivatalos programja gördít akadályt; ha ugyanis X telepet a terv szerint belátható időn belül fel akarjuk számolni, akkor természetesen nem fogjuk előbb drága pénzen közművesíteni. A telep felszámolás elmarad ill. elodázódik a beláthatatlan jövőbe, a telep hosszú távra ottmarad mélyen a társadalmi normák alatti létviszonyok közepe. E kelepce is egyik igen lényeges oka, hogy a fennmaradt telepeken a közmű-viszonyok vagy semmit, vagy csak minimálisan javultak, a „minimális” javulás pedig az emelkedő társadalmi normákkal viszonyítva relatív romlást jelent.

b) Meghatározó tényező, hogy a kiköltöztetés szelektív elvű volt, a „legjobb”, a társadalmi normáknak anyagi színvonalban, életvitelben, viselkedésben leginkább megfelelő családok juthattak hozzá. Ezért a telepeken visszamaradt népesség kontraszelektált, a szó biológiai, gazdasági, kulturális és morális értelmében. Olyan háztartásokat hagyott vissza az átrendeződés, amelyekben a kereső öreg, beteg, csonka családokat, sokgyerekes családokat, egyensúlyukat veszített családokat. A visszamaradtak olyan (csonka) közösségeket alkotnak tehát, amelyek cigányságunk egészénél vagy átlagánál kedvezőtlenebb képet mutatnak: nyomort, kirívó elesettséget és esélytelenséget. A telepek morális arculata is ennek megfelelő.

c) Részben e tényezőkön túlmutató jelenség a megmaradt telepek slumosodásának folyamata. Archaikusabb

vidékeinkben, például Somogyban elvétve megtalálhatjuk még a cigánytelepnek azt a muzeális típusát, amely egy tradicionális kultúrájú, társadalmi szervezetében szorosan kötött, mindennapjaiban a részletekig szabályozott népességnek ad alacsony színvonalú, de a lakók emberi tartásának megfelelően rendezett és tiszta ott-hont – nagyjából ilyennek kell elképzelnünk a fél évszázaddal ezelőtti telepek döntő többségét. Fontos tudnunk, hogy ehhez képest másodlagos jelenség a társadalmi, kulturális és morális szétesettséget tükröző jelenkori slumtelep, amely túl az infernális higiéné-viszonyokon melegágya mindenfajta devianciának. A 30-as, 40-es és 50-es években igen gyakori volt a telepek hatósági átköltöztetése, összeköltöztetése, ami minden esetben összezúzta az érintett közösségek természetes úton létrejött társadalmi struktúráját és jelentősen meggyorsította a slumosodást. A másik jellegzetes szituáció, amelyben slum-telepek jönnek létre, az ipari nagyváros periferiája – az urbanizáció ilyesféle árnyéksávjaiban hatványozódik a függőségi helyzet és a marginalizáltság tudata. Kevésbé látványos, de egyértelműen meghatározható slumosodásról számolnak be a legtöbb falusi és kisváros-széli cigánytelep lakóival készített mélyinterjúk is.

3. A 60-as évek második felében és a 70-es évek első felében a telepek feloldódásának folyamata lendületet vett – e lendület azonban a 70-es évek végére erősen lefékeződött, megtorpant. Egyrészt azért, mert a kiköltözéshez biztosított pénzügyi hitel esetenkénti keretösszege – a kétszeri emelés dacára – már távolról sem elegendő sem egy lakás megvásárlásához, sem felépítéséhez. Másrészt a már említett szelektív elv következményeként: mivel a kontraszelektált, máig telepen rekedt családok – éppen a legdrámaiban rászorulók! – nem rendelkeznek a kölcsön feltételeivel és a kölcsönösszeget kiegészítő saját anyagi tartalékkal. Harmadrészt,

mivel a gyakori hivatkozás szerint nem áll rendelkezésre a szükséges építőipari kapacitás. Negyedrészt: jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is. Ez részben az alsószintű hatóságok magatartásában fejeződik ki, amely gyakran teljesen passzív (a központi programot szabotálva pl. több megye felhasználatlanul hagyja és visszafizeti a telepek felszámolására kapott pénzügyi keretet). De túl ezen: társadalmunk egyre kevésbé hajlamos befogadni a telepekről beköltözni próbáló, asszimilálódni vágyó cigány családokat, minden törvényes és törvénytelen eszközt megragad a beköltözés megakadályozására. — A máig megmaradt és várhatóan hosszabb távon is maradó telepek problematikája rokon a tanya-kérdéssel és az aprófalukérdéssel: eltüntetésük érdekében fejlesztésük elmaradt, eltüntetésük azonban nem sikerült, s így mint meghatározó élet-tér-típus hosszú távra konzerválnak, sőt örökítenek egy a társadalmi norma alatti létformát.

4. Mindaddig csak a „szociális követelményeknek meg nem felelő”, klasszikus cigánytelepekről volt szó, holott problémájuk aligha választható külön a települési szegregáció tágabb problémájától, a gettó-kérdéstől. A cigány gettóknak a klasszikus telepeken kívül több változata ismeretes:

a) Már a XIX. sz.-tól gyakori volt az a spontán fejlemény, melynek során faluk vagy kisvárosok egy-egy utcájában koncentrálnak a cigányság — főleg magyararcigányok, muzsikuskok —, nem éppen a klasszikus telepekre jellemző települési és lakásviszonyok mellett, de a korabeli normák alsó határán és szegregáltan (pl. Szolnok, Csurgó).

b) A telepek felszámolását célzó erőfeszítések gyakran ehhez hasonló települési képződményeket hoznak létre: települések belterületén a legértéktelebb, műszakilag elavult utcák vagy körzetek kerülnek fokoza-

tosan cigány kézre, válnak mindinkább homogén lakosságú gettókká (pl. Siklós vagy Budapest több körzete).

c) A cigánytelepek felszámolása igen gyakran formális marad: a telepen lakóknak katonai célra épült barakktelepeken (pl. Szolnok), vagy régi uradalmi cselédházakban (pl. Kaposvár) adnak szükséglakásokat — az új települési koncentráció ugyan nem éri el a társadalmilag érvényes normák szintjét, hivatalosan mégsem sorolják a „szociális követelményeknek meg nem felelő” kategóriába.

d) A telepek felszámolását célzó 1964. évi rendelet előírta a telepről kiköltöző cigányok szórt telepítését; a gyakorlatban azonban — bár általában maguk a költözők is a szórt telepítést igényelték — a rendeletnek e passzusát figyelmen kívül hagyták, leginkább az építkezések felvonulási költségeinek megtakarítására hivatkozva. Akár ún. „Cs” (csökkentett színvonalú) lakásokat építettek, akár más, jobb típusú alapján dolgoztak, akár a telepfelszámolás jegyében, akár „belvizes” vagy „árvizes akció” keretében valósult meg az építkezés, a cigányokat az esetek többségében zárt egységben telepítették. A település szélén húzódó utcásor igénytelen egyenházai, az új Dankó Pista utcák ma már jellegzetes „színfoltjai” falvainknak és kisvárosainknak. Előnyük a klasszikus telepekkel szemben, hogy műszaki színvonaluk — ha nem is haladja meg a társadalmi norma legalsó határát — kétségtelenül magasabb a telepínél. Óriási hátrányuk azonban, hogy éppen magasabb műszaki értékük miatt nem ítélték lebontásra, mint a telepek — ezek az új gettók tehát hosszú távra tartósítják a cigányság települési szegregációját.

e) Az Alföld tanyás vidékein megfigyelhető egyes tanyakörzetek slumosodása és egyben elcigányosodása. A mechanizmus lényege: a tanyai lakások részei a település lakáskontingensének, egyes körzetekben nem nélkülözhető, de legértékteleenebb részei; így egy nyomor-

szinten élő réteg (ismét csak leginkább csonka családok, minimális járadékból élők, morális egyensúlyukat veszítették) a különbözeti összegért vállalja a lakáscserét és vele a minden tekintetben előnytelen helyzetet; amikor egy-egy ilyen körzet cigány lakóinak aránya túllép egy kritikus határon, a lakások piaci értéke ugrásszerűen tovább csökken és végső lökést kap a nemcigányok elköltözése.

f) Hasonló mechanizmus útján történik a Dél-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és az északi országrész aprófalvaiban is az elcigányosodás; a folyamat végpontján homogén cigány falvakat találunk.⁴

A települési szegregációból való kilépés az asszimilációnak egyrészt feltétlen velejárója — az asszimiláció útjára lépett család minden áron kiszakítja magát a szegregációból —, másrészt feltétele az asszimilációnak — a társadalmi segítséggel a szegregációból kilépő családok esélyt nyernek az asszimilációra. Az összefüggés fordítva is fennáll: a szegregációból kilépni képtelen családok képtelenek az asszimilációra, azok a kilépett családok pedig, amelyeket új lakóhelyükön utolér a szegregáció, disszimilálódnak.

Ha a klasszikus cigánytelepek lakosságát cigányságunk egészének 40 %-ára becsüljük, további legalább 30 %-ot hozzá kell ehhez tennünk: a nem kimondottan telep jellegű gettók lakosságát. A többé-kevésbé szegregált települési viszonyok között élő cigányok aránya így 70 % körül vagy inkább fölött van. Fontos tudnunk, hogy számukra a szegregáció nem maguk választotta élethelyzet, hanem elháríthatatlan kényszer. Annyit jelent ez, hogy cigányságunk legalább 70 %-a számára nem biztosítjuk a vágyott asszimiláció elemi alapfeltételeit. (Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a további 30 % asszimilált lenne — ők csupán a talán legalapvetőbb előfeltétellel rendelkeznek már.)

A mintegy 40 %-nyi telepi népesség fékeződő ütem-

ben ugyan, de csökken, és valamelyes csökkenés a továbbiakban is várható. A ma kb. 30 %-ot kitevő nem telepi, de gettólakó cigányság száma és aránya azonban inkább növekedni látszik. Egészében úgy tűnik, hogy a szegregációban élő cigányság aránya a 70-es évek végén 70 % körül stagnál és nem kizárt, hogy a jövőben egyenesen emelkedni fog. (Az összkép persze nem statikus, ellentétes irányú mozgások mobilizálják. Rendkívüli egyéni erőfeszítések eredményeként létezik egy asszimilációs vonulat: a feloldódó telepek népességének egy része nem szegregált települési viszonyok közé kerül stb. — a folyamat azonban reverzibilis: megfogható egy disszimilációs vonulat is.⁵ Más szóval: a cigánytelepek felszámolására irányuló állami erőfeszítések talán javítottak valamit a cigányság anyagiakban mérhető élethelyzetén, ám az erőfeszítések végső soron nem bizonyultak elégségesnek az asszimilációs feltételek megteremtéséhez.

Munkaerőpiaci szegregáció

A középkorban a bevándorló cigányok a foglalkozási struktúra perifériáján kaptak helyet — pl. hóhérok, dögtakarítók voltak. Valószínű, hogy már a vándorlás idején szerepet kaptak a hagyományos fémműves foglalkozások is, más foglalkozások később, a Kárpát-medencében tradicionalizálódtak (pl. a sár- és vályogmunka, csak viszonylag később a muzikus foglalkozás, a tollkereskedés stb.). A XIX. századra viszonylag rendezett kép alakult ki: a még feudális berendezkedésű társadalomban a cigányság integrált helyet kapott, a települési szegregációhoz hasonlóan rögzült a foglalkozási szegregáció is; a rendszerben a cigányság következetesen elkülönített hellyel rendelkezett, a legalsó hellyel — ez azonban mégiscsak *hely* volt, fix szerepkör a társadalmi munkamegosztásban és a patriarchális értékrendben.

Komolyabb zavarok akkor álltak elő, amikor a kapitalista tömegtermelés kikezdte a tradicionális foglalkozások létjogosultságát: fokozatosan megszűnt a cigányok készítette kézműipari termékek (kovácsmunkák, rézkészítmények, kézi faragású faárúk stb.) kereslete. A két háború közötti időszakra a helyzet már súlyossá vált: a megnövekedett létszámú cigányságnak a tradicionális foglalkozások már a megélhetés alsó szintjét sem biztosították, általában legfeljebb mint kiegészítő jövedelemforrások őrződtek meg, s a cigányság döntő többsége falusi munkanélkülivé vagy félmunkanélkülivé vált, részévé a hárommillió koldusnak. Az új orientáció ebben az időben az alkalmi mezőgazdasági napszám-munka, amely a teljes létbizonytalanságot jelentette, s így szükségszerűen kiegészült koldulással, sőt egyes csoportoknál, egyes vidékeken foglalkozásszerű lopással is. A deklasszációs folyamat a 40-es években fejeződött be. Ekkor a korábbi fogyasztó réteg eltűnése révén megszűnt a nagymultú muzsikusi foglalkozás piaca (más kérdés, hogy később, a 60-as évektől részben regenerálódott), s a többi tradicionális foglalkozás maradványait is elsöpörte a történelem. Ezzel a cigányság hatalmas, keményen megszenvedett történelmi tőkéje semmisült meg. A fejlemények mély tudati defektussal is jártak, azért is, mert az új hivatalos értékrendben a tradicionális foglalkozások legtöbbször (a kereskedést, a magánüzemű kézműipart, a szórakoztatóipart) antiszociális magatartásként tüntette fel.

1945-ben a hárommillió koldus sorsát a földosztás volt hivatva megoldani — e nagyszabású társadalmi átalakulásból azonban a cigányság kimaradt: cigányok vagy nem is igényeltek földet, vagy igényeltek, de — ritka kivételeket nem számítva — nem kaptak. (Gyakori eset volt, hogy nemcigány agrárnincstelenek is tartózkodtak a földigényléstől, őket azonban a politikai agitáció hamar meggyőzte — a cigányok irányában ilyen

agitáció nem folyt.) E történelmi mulasztás annál szembezőkőbb, mivel cigányságunk számottevő része (talán harmada) ebben az időszakban mezőgazdasági alkalmi munkás, agrárnincstelen volt (és ilyenformán maradt is tovább).

Az 50-es években történt a magyarországi cigányság sorsában először pozitív ávltozás, a munkanélküliség megszűnése révén. Bár a cigányok mind biológiai, mind pszichikai kondíciójukat, mind tradícióikat és általános kultúrájukat tekintve igen kevésbé feleltek meg az előttük új világként megnyíló ipar és építőipar igényeinek, az extenzív iparosítás időszakában a tömegmunkaerő kereslete olyan erős szívóhatást gyakorolt, hogy nehezen és nem máról holnapra, de kialakult az új orientáció.

A 60-as évek közepére vagy végére a munkaképes korú cigány férfiak munkábaállítása nagyjából befejeződött. Ma az aktív korosztálynak országosan közel 90 %-a munkavállaló – tekintettel a rokkantak és betegek magas számára, ez nagyjából teljes foglalkoztatottságot jelent. További tartalékok mozgósítása csak a nők munkábaállításával történhetne (a foglalkoztatottság szintje itt 40 % alatt van), ennek azonban több, nehezen áthágható akadály van: 1. Távolról sem elegendő az óvodai-bölcsődei férőhelyek száma. 2. Amennyiben volna is óvoda és bölcsőde, a diszkrimináció akadályozza, hogy oda cigány gyerekek megfelelő arányban bejussanak (akkor is, ha rendeletek biztosítanak elsőbbséget nekik), de 3. a tradíciók is gátolják, hogy cigány családok gyerekeiket óvodába-bölcsődébe járassák. 4. Nincsenek is megfelelő munkahelyek a cigány női munkaerő foglalkoztatásához. A cigányság döntő többsége falun él, ahol általában is súlyos probléma a női munkaerő elhelyezése, a kevés helyi vagy közeli munkahely nem elsősorban az okkal vagy ok nélkül értéktelennek tartott, de mindenképpen kezdő, gyakorlatlan cigány jelentkezőknek jut. A lehetséges munkahelyek távol vannak, az ingázás terhét nők-

től megkövetelni aligha lehet. 5. Akadályozzák a munkábaállást a tradíciók is, melyek szerint a cigány nő helye a háztartásban van. — Mindezek szerint a helyzet további gyors javulása aligha várható, és általánosságban leszögezhetjük, hogy a foglalkoztatottság további kiterjesztésétől előrelépés már nem remélhető — ez a helyzet immár a 60-as évek vége óta.

Azóta az új foglalkozási struktúrának inkább a hátulütői váltak egyre feltűnőbbé, nevezetesen a következők:

1. A cigányság csaknem teljes tömege kvalifikálatlan munkaerőként jelentkezik a munkaerőpiacon. Ez több, súlyosan hátrányos következménnyel jár: alacsony bérszinttel; beszükkült választási lehetőséggel; eleve alacsony — a legalacsonyabb — társadalmi presztízzsel; a munkához való viszony egy speciális típusával: ebben a szektorban a legteljesebb a munkától való személyes elidegenedettség, ezzel is összefüggésben súlyos a frusztráció; stb.

2. Részben az alacsony kvalifikációs szintből, részben pedig diszkriminációs okokból a cigány munkavállalók döntő többsége (mintegy 80–90 %-a) nem lakóhelyén kap munkát, hanem napi, vagy még gyakrabban heti ingázó. A cigány munkavállalóknak közel egy harmada Budapestre jár (ők teszik ki a Budapestre ingázó munkásoknak csaknem egynegyedét), sokszor igen nagy távolságról is; a többi ingázó cigány munkás (60 %) vidéki ipari centrumok „vendégmunkása”. A 70-es években történt némi kiegyenlítődés a magyar ipar földrajzi eloszlásában, az ily módon „hazakerült” munkások azonban éppen nem a cigányok voltak. Az ingázás igen súlyos fizikai plusz terhelést jelent a cigány munkavállalóknak, ezen felül pedig meghatároz egy specifikus életmódot és kulturális szintet-karakteret.

3. A 60-as évektől a magyar munkások gazdasági aktivitása számottevő mértékben az ún. második gazdaság irányába terelődött, a jövedelmek egyre tekintélyesebb része származik e második szektorból. E tendenciá-

ból a cigányság úgyszólván egészében kimaradt, főként azért, mert az ingázó munkásnak általában nincs lehetősége pluszmunkát vállalni – de azért is, mert általában nem rendelkezik az informális munkaerőpiacon a szükséges személyes összeköttetésekkel. Amennyiben sikerült is a cigány munkások egy kisebbségének helyet találni a második gazdaságban (pl. építőipar, kubikmunka stb.), helyzetük nemcigány társaikhoz képest itt is hátrányos: nagyobb munkaráfordítással, kisebb jövedelemért dolgoznak, igen gyakran a fekete-munkapiac szervezőitől is kizsákmányolva. Aligha tévedünk, ha az így adódó jövedelemkiesést az összjövedelem 30 %-ánál is magasabbra becsüljük.

4. A cigányság azon belül is, hogy a cigány munkások segédmunkások és ingázók, a munkaerőpiac periferiáján kap helyet. Az 50-es években már az induló helyzet is igen kedvezőtlen volt, a munkaerőpiaci marginalizálódás azonban azóta is folyamatos, a 70-es évek végére pedig olyan méreteket ölt, hogy munkamegosztási vonatkozásban is szegregációról kell beszélnünk. A folyamat végpontján kialakulnak azok a munkahelyek és munkakörök, amelyek zömben vagy kizárólag cigány munkaerővel töltődnek meg, míg a többi munkahely és munkakör egyre inkább bezárul a cigány munkavállalók előtt. A „cigány munkakörök” az ingázó segédmunkás kategórián belül a következők: építőipari segédmunka, köztisztasági munkák, földmunkák (kubik, mélyépítés, téglagyár), bányamunka, mezőgazdasági szezonmunkák stb. – tehát olyan szerepek, amelyeket hasonló kvalifikációs szintű nemcigány munkavállalók nem vállalnak (és amelyeket módjuk van nem vállalni): speciálisan nehéz fizikai munkák, egészségre súlyosan ártalmas munkák, a bérpolitika szeszélyei folytán feltűnően alulfizetett munkák, és valami egyéb okból hagyományosan megvetett munkák. Külön is említést érdemelnek a rendkívül hátrányos mezőgazdasági idény-

munkák, amelyeket a nagyüzemek az adott termékszerkezet és technológia mellett nem képesek nélkülözni (illetőleg: mivel rendelkezésre áll az olcsó cigány munkaerő, semmi nem kényszeríti őket e munkák kiiktatására), s ezért több-kevesebb tudatossággal gátolják a cigány munkaerő lekötődését, hogy a mezítlábas munkaerő-tartalékokat céljaikra biztosítsák – csak úgy, mint ahogy ezt a századforduló és a század első felének mezőgazdasági nagyüzemei tették (akkor még nem cigányokra szorítkozva).

A vázolt helyzet immár a belső gyarmatosítás képét mutatja. A probléma cigány vonatkozásai nem választhatók el egyes elmaradt földrajzi régiók általánosabb munkaerőpiaci problémáitól, de az antropológiai-etnikai diszkrimináció tényezője révén specifikusak és minden regionális keretű gondnál súlyosabbak, az oldódás tendenciájára pedig éppenséggel semmi jel nem vall, még annyira sem, mint a települési szegregáció esetében.

Anyagi hátrányok

A cigányság hátrányos helyzete *egyrészt* anyagiakban mérhető. A magas termékenység, a társadalmi átlagtól eltérő családnagyság (1971: 4, 5 fő, szemben az országos átlaggal: 3, 2 fő) eredményezi, hogy bár a munkaképes korú cigány férfiak közel a társadalmi átlagnak megfelelő arányban végeznek munkát, az egy keresőre jutó eltartottak száma a cigány családokban döntően magasabb a társadalmi átlagnál (2,2 – országos átlag: 0,8). A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt kedvezőtlen helyzet eredménye, hogy a döntő többségben kvalifikálatlan cigány dolgozók átlagos keresete jelentősen alacsonyabb a társadalmi átlagnál. A kvalifikációs szinten túl összetett okai vannak annak, hogy még azonos kategóriákon belül is alacsonyabb a cigányok jövedelme